

GINTARĖ BERNOTIENĖ

Palimpsestų ryškintojos

Viktorija Daujotytė, *Vieninteliui miestui: Juditos Vaičiūnaitės Vilnius*, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2009, 120 p., ISBN 978-9986-669-86-9

Viktorijos Daujotytės knyga *Vieninteliui miestui: Juditos Vaičiūnaitės Vilnius* yra gražus akcentas švenčiant Lietuvai ir jos sostinei išskirtinius metus. Leidinio, sumanyto kartu su Vilniaus paveikslų galerijos vedėju Vytautu Balčiūnu, išleisto Lietuvos Dailės muziejaus, svarbiausioji intencija – Vilniaus dvasios pagava, kurią šioje knygoje skleidžia Juditos Vaičiūnaitės poezija, o vaizdais – Jono Kazimiero Vilčinskio *Vilniaus albumo* (ambicingo ir ilgalaikio XIX a. projekto) reprodukcijos. Polilogas ir atitikmenys yra šio leidinio siekiai; dailė ir literatūra Vilniaus erdvėje kalbasi su architektūra, muzika, istorija, fotomenu. Kalbasi dviejų tarpininkų – Juditos Vaičiūnaitės ir Viktorijos Daujotytės – prakalbintos. Tai ėjimo ir matymo, žvilgsnių ir rakursų kartojimo, pastangų peržvelgti knyga. Aukštosios Vilniaus kultūros rekonstrukcija, atstatanti atmintyje išdilusias vietas, iš naujo prisijaukinanti istoriją.

Knygos viršelis užduoda saugantį toną, kurio aukšta gaida pranoksta vien meno interesus: šventus Aušros-Medininkų vartus saugo sparnuota pagoniška deivė, sielų vedlė Žvorūna, laikanti ovale heraldinį raitelį Vytį, tuo signalizuodama, kad pašnekesyje apie Vilnių dalyvaus ir pilietinės vertybės. Leidinys prasideda sąskambiais tarp Vaičiūnaitės dvylikos eilėraščių ir tiek pat Vilniaus atvaizdų iš Vilčinskio albumo – tekstas ir vaizdas, leidžiantys skaitytojui pačiam įsivaizduoti, kas gretimuose lapuose tranzityvu, kas pereina, kuo persiimama. Po šios įžangos prasideda tekstas apie Vaičiūnaitės Vilnių, iškildamas ne griežta struktūra, o ataidais, pokalbiais, sąmonės impulsais. Trylika skyrelių, kai kurie jų trumpi lyg minties eksplikacijos. Autorinę profesorės knygos dalį atskleidžia ketureilio forma išdėstytas konspektas: „Juditos Vaičiūnaitės Vilnius: tarp skvero ir skersgatvio, / kiemo su arkadomis, / balkono su balandžiais, / bažnyčios su Madona.“ Tai Daujotytės žvilgsnio trajektorija, šios knygos matrica su ryškia vertikale, neapeinamais pamatais, užkoduota pasikartojimų simetrija, su laisvės erdve ne tik balandžiams, bet ir sąmonei.

Sauganti sąmonė iškėlė ši tekstą apie Vilnių – Vaičiūnaitės poezijos sukurtą archipelagą, jo *archė*, mūsų pa(si)matymų istorijoje galimybes. Nuo įžanginio skirsnio „Nuostaba iš poezijos“ Daujotytė laikosi vaičiūnaitiško patyrimo moduso – kalba empatiškai, aiškina per patirtį. „Persirašymai mūsų matymuose, jutimuose“ (p. 11) yra gija, kuria sekdamą autorė augina kultūrinį poezijos tūrį: pra-eitiškumą, istoriškumą, *vidinę formą*.

Eskizišku, fragmentišku, tačiau atrankos pėdsakus išlaikiusiu rašymu Daujotytė pateikia svarbų visos Vaičiūnaitės kūrybos kaip mūsų literatūros klasikos vertinimą. Vėlyvojoje jos lyrikoje išvelgdama vieną vientisiausių poetinių Vilniaus vaizdinių, tyrinėtoja sluoksnis po sluoksnio atidengia tai, iš ko šis reiškinys iškilo. Fenomenologei reikšminga ir punktyriškai brėžiama biografija, ir kūrybos raida (čia vyrauja chronologija), ir socialiniai štrichai: žymios Vaičiūnų šeimos įtaka, poetės bendralaikių kūrėjų plejada (Marcelijus Martinaitis, Rimtautas Gibavičius, Aloyzas Stasiulevičius, Algimantas Kunčius), aštri intertekstuali sąsaja – Aido Marčėno, Vaičiūnaitės atpažinto kaip talentingo, rinkinio *Dėvėti* pavadinimas, ženklines šių poetų buitį. Tai viena plotmė. Kitą plotmę labiau sąlygoja erdvė – Vilniaus aplinka, istorija, dominuojanti barokinė architektūra, miestietiška Vaičiūnaitės savimonė. Tai, ką pabrėžia Daujotytė, yra aukšti poetinės prabos įvertinimai: Vaičiūnaitė kaip istoriosofinio jausmo poetė (p. 22), žavėjusi retu istorijos ir sakraliosios estetikos pojūčiu (p. 24), jautusi ypatingą *sukurtos tikrovės* svarbą (p. 57), išsiskyrusi giliuoju, sublimuotu religingumu (p. 101). Brigita Speičytė, pristačiusi leidinį Chodkevičių rūmuose, Vaičiūnaitės poetinį Vilnių linkusi matyti greta Jono Radvano *Radvi-liados*, Motiejaus Kazimiero Sarbievijaus, Adomo Mickevičiaus, Mošės Kulbako kūrinių, kurie sudaro būtinajį kontekstą istorinę atmintį ir restauracinius siekius puoselėjusiai Vaičiūnaitėi. Daujotytė taip pat aktualizuoja kultūrinį tęstinumą:

Bažnyčių poetinėmis refleksijomis bei istorinėmis reminiscencijomis Vaičiūnaitė yra žengusi svarbų žingsnį sakralinių Vilniaus erdvių įpilietinimo kultūrinio lietuviškumo sąmonėje kryptimi. Kaunietiškąjį (arba antrosios respublikos) lietuviškumą poetė tarsi grąžino į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriją, prie Radvilų, Pacų, Sapiegų, Plioterių [...] į dar jaučiamas LDK šaknis. (p. 99)

Kaunietiškas lietuviškumas konservacinis, ginties; tačiau tai bus stiprus impulsas, kūrybos programa – siektis to, kas it šmėstelintis *Uranijos drabužis* išvelgiama istorijos miglose.

Vaičiūnaitės kūriniskumo pajauta lėmė saugojimo instinktą, iš jo radosi miesto statinių poetiniai įtvirtinimai, dažnai dubliuojantys meno istorijos įreikšmintus objektus (Mstislavo Dobužinskio tapybos darbas „Tilto gatvė“, Mečislovo Bulakos sangvino piešinys „Pilies skersgatvis“ ir Vaičiūnaitės eilėraščiai tokiomis pačiais pavadinimais). Poetė gebėjo vaizduotėje sumegzti tankius ryšius, kai kurie eilėraščiai ar jų fragmentai atrodo inspiruoti būtent kito kūrinio potyrio („joja Antakalniu raiteliai“ yra optinė citata, akivaizdus atitikimas tarp eilėraščio „Švento Jono I“ ir atvaizdo iš Vilčinskio albumo), išgyvento ypatingo sakralumo provaizdžio (kaštonas prie Bonifratrų bažnyčios – medžių žvakidės – bizantiškas fonas – ikonostasas). Dar vienas svarbus Vaičiūnaitės dvasinės skverbties bruožas yra akmeninio sąstingio atsaką išskeliantis įsijautimas: ant laukinių gelsvų azalijų kero krintanti šviesa pažadina:

Žydint šitam augalui,
gal graikų statula,
gal spindesiu,
gal angelu
tu grįši iš tamsos atgal į realybę.
Kalnų pavasario tyła.
Be garso lyja.
Vynuogių auksinė kekė dūžta giedojimu...
Ir didelėm akim į tuštumą sužiūra Dievo motina mozaikoj.
[...] Lyg sniegas tirpsta
/ nuo skardžių šimtmečiai.....
(ciklo „Gruzijos mozaika“ 2 eil., I, p. 288¹)

Gilusis miesto istorijos jautimas kaip požeminio Vingrio sruvenimas suima daug sklaidos perspektyvų. Daujotytė itin organiškai atskleidžia ne tik poetės kūrybą maitinančius šaltinius, bet ir nenuginčijamas sąsajas su vienalaikiais, miesto pulsą užčiuopusiais kūrėjais – Vladu Drėma, Mikalojumi Vorobjovu, Onute Narbutaite, Antanu Ramonu. Šią knygą (ir pačią Vaičiūnaitės kūrybą) būtų galima apibūdinti kaip sinchronišką paveikslą su išėjimais į diachroninį

1 Judita Vaičiūnaitė, *Raštai*, t. 1, Vilnius: Gimtasis žodis, 2005. Cituojant nurodomas tomas ir puslapiai.

lygmenį. Laiko gelmės pojūtis ir miesto steigtis (pa)sąmonėje eilėraštyje „Praeities jūros“, iš pirmo žvilgsnio neturinčiame nieko bendra su Vilniaus tema, net ne archeologiškai („atkasėm mūro sienas“, I, p. 428), o geologiškai, psichogeografiškai įrodo miesto kaip visų laikų kultūros saugyklos prigimtį: „o jūros po miestais, [...] gilieji minties grėžiniai, o sąmonės bangos ištryškę, o jūros po grindiniu, kraujo mūša, o gelmių švytury“ (I, p. 478). Augališka, kūniška ir kūriniška prigimtis čia greta – tai ir būtų jau brandžiojoje Vaičiūnaitės kūryboje iškristalizuota miesto koncepcija, įtvirtinanti intuityvų *kraujo* žinojimą. Gilieji sąmonės jautrumo kanalai, dažnai susiję su vandens stichija, Vaičiūnaitės poezijoje atveria ir grasųjį, ne tik saugantį, miesto pavidalą: „Šiurpas skverbės man į kraują iš po Vilniaus griuvėsių“ – skaitome „Sodelyje prie šventos Kotrynos“ iš *Vaikystės veidrodžio*. Vilniaus reminiscenčių liniją tęsia anksčiau publikuotas „Švyturyje“, o dabar ir 3-iam Vaičiūnaitės *Raštų* tome, ir atskirame jos atsiminimų prozos rinkinyje „*Mabre*“ *viešbutis* paskelbtas fragmentas apie „Mabre“ viešbutį – tą patį kiamą, kuriame gyventa, apie kurį rašyta dar jaunos: „Ir mano senas kiemas – juk dalelė Vilniaus.“

Istoriškumas, barokiškumas, romantiškumas – Vaičiūnaitės poezijos trejybė, atskirus jos dėmenis profesorė eksplikuoja *miesto kaip sintezuojančios vizualinės formos* (p. 34) fone. Vizualinė forma čia neatsitiktinė: „Vaičiūnaitės poezija permelkta Vilniaus architektūros dvasios“ (p. 28). Tačiau ne tik. Marcelijus Martinaitis, kaimynas, kartu su Judita lankęsis Paryžiuje, pasakojo, kaip einant miesto gatvelėmis ji sustodavo, įsižiūrėdavo į kito žmogaus dėmesio nepriklausčius vaizdus. Tuomet atrodę – ką mato kita, nei yra matoma?

Išskiriantis, kadruojantis, dvilypuojantis žvilgsnis, slystantis miestovaizdžio ketera ir stabtelintis ties svarbiausiomis vietomis. IV–XI skyriuose Daujotytė žymi tuos svarbius taškus, įjungdama ir pačios Vaičiūnaitės jauseną – jaunatviškai veržlų ėjimą miestu ankstyvojoje lyrikoje, vėliau kiek prislopintą didesnio pažinimo, ženklusnės kultūrinės atidos. Galima sekti paskui autorę chronologine trajektorija, tačiau beprasmiška stengtis ją kartoti aprašant: nužymimos taškinės erdvės (mano kiemas, sodelis prie šventos Kotrynos, Pilies skersgatvis, Tiltų gatvė), bet labiausiai imponuoja kitkas – vietos atkūrimas rašančiosios sąmonėje, lyg prieš akis išskleidžiant ir vėl suskleidžiant vėduoklę. Miesto kūne, miesto tekste naujos reikšmės sugula ant senųjų įrašų, ir tenka stebėtis, kaip nedogmatiškai, nelinijaiškai, laisvai atsiranda ir yra išryškunami šie palimpsestai. „Miesto jautimas erdviškas“ (p. 63) – apibūdina Daujotytė ankstyvąjį Vaičiūnaitės Vilniaus erdvė-

laikį, pabrėžia erdvėjančio atsivėrimo išpūdį (p. 62) ir poetės savęs jutimą kaip detalės miesto mozaikoje (cituojamame eilėraštyje „Užsidega kavinių ugnys“, atrodytų, išvelgtinas ir pjesės *Kassandra* genas (labai panašūs pjesės ir eilėraščio scenoivaizdžiai, svarbūs ir kadravimo, *netikro judančio paveikslo* – teatro įvaizdžiai).

Stipriausias knygos skyrius yra „Vilniaus formos eilėraščio architektonikoje“. Čia, nors iš akių ir nepaleidžiama knygoje dominuojanti istorinė linija, neriama į prasmių santirštį remiantis metaforos galia – pačia vidujiškiausia atitikmenų steigimo priemone. Erdvės potyrius eilėraščiuose Daujotytė metaforiškai perkelia miestui: „Eilėraščio [„Žuvėdros“ – *GB*] tekstas yra *suspaustas*, tankus; eilėraščio kaip kalbos meno prigimtis šiuo požiūriu miestiška; sutankinto užstatymo.“ (p. 67); erdvė prisodrinama garsu: „Ir šiame eilėraštyje [„Senų daiktų turgus“ – *GB*] tęsiama tirštai užpildytos erdvės, kurią turi atitikti kalbos *garsinis dinamizmas*, stilistika“ (p. 67). Autorė mini būdingą Vaičiūnaitės *kaskadinę* kalbėseną, psichofizinę architektūros (arkados, arkos kaip amžinos kartotės, „kuri vyksta ir žmogaus dvasioje, ir dvasios būsenų kalbiniame statinyje – eilėraštyje“, p. 68) išgyvenimą ir kaip garsinės struktūros. Daujotytė fiksuoja poetės vidinio Vilniaus (kiemai, galerijos, arkos) pagavą, ornamentišką, graviūrišką Vaičiūnaitės senamiesčio poetiką, skirtingus aukštumo, senumo, istoriškumo lygmenis sujungiančią metaforiką, kuri rodo „stiprėjančią poetinę galią transformuoti, paversti: *paversiu tave senų kaldinių ornamentais po dulkėm*“ (p. 65) ir vis stipriau juntamą žvilgsnio kryptį – dulkėton auksinėn švieson.

Į istoriją Vaičiūnaitė mėgo įeiti iš kitos – paveikslo – istorijos. Ankstesniuose rinkiniuose įrodžiusi sugebėjimą persikūnyti (ciklai „Orfėjas ir Euridikė“, „Keturi portretai“), poetė Barboros Radvilaitės likimu atveria polifoninę perspektyvą. Daujotytė „Kanoną Barborai Radvilaitei“ vadina pasiektu Vaičiūnaitės kūrybos kanonu – poetine forma, išlaikiusia aukštą, romantišką, įsirašančią į Vilniaus istoriją kaip neišdildomas jos dvasios komponentas, patosišką „dvasinio amžinumo nuojautą“ (p. 74). Ir čia pat sugrįžta prie architektūriškumo, prie betarpiško patyrimo perceptyvumo ir geometriškumo teigdama, kad „Vaičiūnaitės poezijos simetrinės formos iš tiesų veikia kaip architektūrinės atramos“ (p. 75). Sukryžiuotų rankų, arkos atitikmenys vizualūs. Erdviškai taip pat juntama – skliautas, kupolas, niša yra arčiausiai žmogaus intymios saugos patirties: „Ir kaip dangaus pajuodęs kupolas – pradaromo skėčio tūris, / lietaus ir amžinybės kupinas, / savy pasaulį turi“ (I, p. 73); „Nykūs / kiemai lyg perlą saugo obelį, / pernykštis / žydėjimas paliko vaisių kvapą nišose.“ (I, p. 301)

Skyriuje „Istorijos alsavimas“ autorė atsigręžia į asmenišką istorijos patyrimą, į Vaičiūnaitės intymiąją lyriką. Tai laukta atožvalga, taip pat atverianti būtį mieste, pavyzdžiui, cikle „Anapestai“ – ištausotą, sulauktą giedrumą („kai suūžia po tiltais skaidrėjantis upių vanduo“), pasirodanti vertikalės daugį („kai prabundantis miestas alyvinį dangų išdidina“), greta nujaučiamą vienišumą ir grasą („dar man neatimk / šito nemigos aukšto pasaulio, kai blyškūs žvaigždynai / tebespindi į širdį vienvėsvės šventoj valandoj“), patvirtintą Leonardo Gutausko paskyrimu Juditai Vaičiūnaitei: „Taip vieniša, kad vienišesnę būtį / įsivaizduot sunku, vienvėsvės be ribų / vis pašnabždom sakrališka kalba kalbėjai, / neaiškinai, nekaltinai, nemelavai.“² Savo visuma Juditos Vaičiūnaitės kūryba yra aukštos moralinės rizikos poezija, kaip pokalbyje yra apibūdinusi Daujotytė, ir intymioje plotmėje neprarandanti aukštumo, šventumo, akistatos su begalybe matmens, grįžtanti prie pirminių kalbos metaforų (dangus–dengti–dangtis).

Sugrįžimas į istoriją individualizuotais portretais – toks ciklo „Kęstutaičiai. Restauracija“ užmojis. Aprašymo, fikcinimo, faktų ir išmonės derinys, atkuriantis dinastijos reikšmingumą, panašaus intencionalumo judesys kaip „Kanonas Barborai Radvilaitei“, kaip ciklai „Pilis“, „Nemuno elegijos“, „Vitaržas Vilniaus universitetui“, „Po Vilniaus katedra“ su iškalbingiausiu poetinės restauracijos eilėraščiu „Karūnavimas“. Greta ir kiti kryptingų Lietuvos istorijos (sostinių Trakuose, Kernavėje, Gardino, Medininkų, Eišiškių, „Rotušės aikštės“, „Archyvas. 1863“), mitologijos („Pirmykštė ugnis“), tautosakos („Parafrazės“) studijų etuidai – įvykdytos poetinės programos, suinteresuotumo istorija ir jos tąsa dabartyje, sąmonėje, vaisiai. Pavidalų iškėlimas, pavidalų nykimas: „Pilie prie pelkės, apleista gyva pilie, / pilie prie vieškelio, pilie be kunigaikščio – / jau vos įžiūrimas lyg nuotraukoj iš laikraščio / išnykęs mieste, į peizažą įsiliek.“ (I, p. 513) – kraštovaizdžio pergalė prieš architektūrą, paliekanti *genius loci* mįslę, – įtampos, galėjusios kurstyti Vaičiūnaitės vaizduotę. Skyriuje „Bekūnio laiko sakraliniai įsikūnijimai“ Daujotytė cituoja eilėraščio „Tvenkinys“ fragmentą: „buvo iškastas tvenkinys – gili atmintis lyg gelmė likime“, akcentuodama atmintį kaip ryšio su praeitimi priemonę, tačiau šalia – ir išsikūnijimo galimybės, sustabdomos tik imperatyvo atminti: „Tvenkinys nykiam išgrįstam kieme, / po tiek šimtmečių neužakęs – / lyg veidrody jo vaiskume / pasmaugto Kęstučio akys.“ Vaičiūnaitė geba įvaizdinti abi kryptis – pasirodymą, iškilimą ir sugrįžimą į paslėptąją būtį.

2 Leonardas Gutauskas, *In fine: Eilėraščiai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004, p. 16.

Grįždama prie Vaičiūnaitės empatinės skverbties praeitin žvilgsniu („poezija yra įgalinimas matyti“, p. 94), Daujotytė iškelia esminį poetės bruožą – vaizdinio sutankinimą, virsmą struktūruotu kūrinium: „Žvilgsnis tarsi susiranda atramą, susikaupia, vidinė kalba ima kristalizuotis pagal paveikslu siužetus, į juos įrašydama savijautą, savistabą, konkretinančią refleksiją.“ (p. 102) Žvilgsnio kelias, susiliejančias su ankstesnėmis kultūrinės atminties trajektorijomis, atveria jau ir skaitančiojo akims matomą vaizdą kaip kūrinį. Vaičiūnaitė yra kūrėja su suteikta galia atpažinti dar tik galinčius egzistuoti kūrinčius, užmegzti su jais gyvą ryšį. Aiškiausiai tai galima justi Vilniaus bažnyčioms skirtuose eilėraščiuose, kur, kaip teigia Daujotytė, susilieja gamtinės ir kultūrinės šventumo pajautos regint bažnyčią *žvaigždynų brėžiny*, o melsvą cikorijos žiedą, pražydušį senamiesty per Žolinę, – lyg Marijos žemišką šešėlį. Jau pirmajame rinkinyje atpažinta kaip architektūrinė Vilniaus dominantė, sakralios saugos sala, šventos Kotrynos bažnyčia vėlesnėje kūryboje sutelkia ir kitus madoniškojo, motiniško šventumo įsikūnijimo, pavidalus. Profesorė pabrėžia Marijos temos, Vaičiūnaitei aktualios ir kaip sąlytis su ankstyvąja krikščionyste, svarbą visoje kūryboje – nuo 1954 m. sukurto, 1990-aisiais publikuoto eilėraščio „Ave Maria“ iki „Mačiau snieginę Dievo Motiną“ iš paskutiniojo rinkinio *Debesų arka*. Tarp jų – daugybė dialoginės intencijos sužadintų kūrinų, gausybė aplankytų, kalbintų skulptūrų ir portretų bažnyčiose, atpažintų kasdienos madonų („Slinks per koridorių rankšluosčiais apsigobę / pailgaveidės madonos, išdrožtos medy“, I, p. 542). Skulptūrėjimas ir intymiojoje poezijoje – tikrovės praaugimo lygmuo, šventumo ir nuskaidrėjusio žmogiškumo jungtis, pastanga išjausti aukštąjį būties išsigaubimą.

Sublimuotas gilus religingumas, kaip taikliai suformuluota Daujotytės, dar netapo klišiniu Vaičiūnaitės poezijos apibūdinimu. Paliudytas pačiais eilėraščiais – taupiai ir skaudžiai, bet santūriai ir oriai, gyvenimo geismu, nuskaidrėjusia poetine būseną (matyti, jausti ir nieko daugiau, kurią profesorė išskiria jau nuo rinkinio *Žiemos lietus*, kylančia nežinia iš ko – perviršio ar trūkumo) – nuolankumas amžinybės akivaizdoje įpareigoja svarbiausiems judesiams. Ciklai Vilniaus bažnyčioms – nuo *Seno paveikslu šviesos* iki *Debesų arkos*, rinkinyje *Šešėlių laikrodžio* užfiksuota šešėlio – to, kas svarbu, bet liko nutylėta, viešumoje neskelbta, trauka, skaidrėjanti rega, dažniau dangaus aukštini kryptas žvilgsnis, sąmonėje kristalėjanti taisyklinga Visatos sandara, išrašyta brangiųjų akmenų, tauriųjų medžiagų vardais, mineralogiškai tiksliai ir labai intymiai, – tokį atsisveikinimo, nujaučiamo išėjimo punktyrą paliko Judita Vaičiūnaitė.

Baigiamajame knygos skyriuje regime kanonizuojantį gestą: Judita Vaičiūnaitė – Vilniaus kamėja. Šis įvaizdis Alfonso Maldonio eilėraštyje suima tai, ką nuosekliai ryškina knyga *Vieninteliui miestui*: daugiataučio Vilniaus aukštosios kultūros įspaudus it alebastro raižinyje, tai, ką savo kasdienio gyvenimo patirtimi yra patvirtinusi Judita – realaus ir kultūros pasaulio dvilypavimasi, dosniais išlydėjusių žodžiais – virtimą portretu, atvaizdu su galia atgimti gal po šimtmečio – barborišku Vilniaus šešėliu.

Miestas gali būti amžinas. Romantiškajai Vaičiūnaitei tai ne Roma, o Vilnius.